

מהפיגומים בנצרת לאקדמיה במקסיקו: אנריקה דוסל והפילוסופיה של השחרור

אפרים דויד

פילוסופיה אשר תדע להגות את המציאות הזאת, את המציאות העולמית העכשווית, שלא מנקודת המבט של המרכז, של הכוח הפוליטי, הכלכלי או הצבאי, אלא ממה שמעבר לגבולו של העולם המרכזי העכשווי, מן הפריפריה (Dussel 1996, 107).

הפילוסוף אנריקה דומינגו דוסל אמברוסיני, או פשוט אנריקה דוסל, אינו מוכר לקוראי עברית וערבית, וחבל שכן. למיטב ידיעתי, התרגום המתפרסם בגיליון זה של תיאוריה וביקורת לפרי עטו של אחד מהוגי הדעות הלטינו-אמריקנים הבולטים בזמננו הוא הראשון הרואה אור בעברית.¹

הכרתי אותו. ליתר דיוק, פגשתי אותו פעם אחת בבואנוס איירס בתחילת המאה העשרים ואחת (מותר כבר לכתוב "תחילת המאה"?). באחת השדרות החוצות את העיר לרוחבה. באותו אחר צהריים חצו את השדרה מאות תושבים והתיישבו במרכזה, איש איש בכיסאו. הייתה זו אחת האספות השכונתיות שפרחו באותה עת של משבר כלכלי-חברתי-פוליטי, שבו נשיאים, שרים וממשלות התחלפו בתדירות גבוהה למדי. משתתפי האספות האלה דנו בהמון דברים, מהמצב הפוליטי ועד להפסקות החשמל התכופות ("מפני שהפריטו את

1 אין לבלבל את אנריקה דוסל עם בנו, אנריקה דוסל פטרס, שאף הוא ידוע למדי בחוגים אקדמיים, חוקר ומרצה באוניברסיטת מקסיקו ונחשב לאחד מחוקרי סין הבולטים באמריקה הלטינית. על מנת להבדיל בין אבות לבניהם הנושאים אותו שם, נהוג לרשום במרשם התושבים באמריקה הלטינית שני שמות פרטיים, שם משפחה של האב ושם משפחה על האם. כך, שמו ה"מלא" של דוסל האב הוא אנריקה דומינגו דוסל אמברוסיני. את מרבית הספרים שפרסם בספרדית וחלק ממאמריו המתורגמים לאנגלית, צרפתית, גרמנית, איטלקית, פורטוגזית ושפות אירופיות נוספות אפשר למצוא באתר האינטרנט שלו, www.enriquedussel.com.

חברת החשמל", לפי ההסבר השכיח ביותר). מנחה הערב, שניסה בכל כוחו להגביר את קולו מול הקופוניה של צופרי המכוניות שנהגיהן חשבו שיוכלו להגיע הביתה במהירות אבל לא הביאו בחשבון את חסימת הרחובות, הזמין לפתע את "החבר דוסל" לשאת את דבריו. התבוננתי במשתתפי האספה. "החבר דוסל שהגיע לכאן ממקסיקו הרחוקה" לא היה מוכר להם, אך הם מחאו כפיים בנימוס. אני ידעתי במי מדובר ושלפתי את הפנקס בידעני שאהיה היחיד באותו ערב שירשום את דבריו. אכן רשמתי, ואני זוכר שהוא שב ודיבר על "שחרור הנפש" ועל "שחרור מהחומר" (או אולי הייתה זו החומרנות?).

בתום האספה ניגשתי לדוסל, הצגתי את עצמי ושאלתי שאלה. סברתי לתומי שאזכה לתשובה מהירה וקצרה, כדי לצאת ידי חובה, אבל לא; הפילוסוף השיב ארוכות לשאלתי, איך אפשר לסכם שלושים שנות תולדות תיאולוגיית השחרור. מובן שרשמתי הכול בפנקס, אך עקבותיו אבדו במהלך נסיעה אחרת לאמריקה הלטינית.

ייתכן שרוב תושבי שכונת לה פטרנאל בבואנוס איירס שהתכנסו באמצע השדרה לא הכירו את דוסל, וייתכן שפרט למנחה האספה, לי ולאחדים בקהל שמו לא אמר דבר. אבל דוסל נמנה עם קבוצה לא קטנה של חוקרים, מהפכנים ואנשי רוח שצמחו במהלך המאה העשרים, בייחוד במחצית השנייה של המאה, והציבו חלופות מהדרום למחשבה האחידה מהצפון. עם הקבוצה הזאת נמנים המחנך הברזילאי פאולו פריירה (1921–1997), ההוגה המרקסיסטי הפרואני חוסה מריאטיג'י (1894–1930), המהפכן הארגנטינו-קובני ארנסטו "צ'ה" גווארה (1928–1967), הכומר הפרואני גוסטבו גוטיירס (נולד ב-1928), הכומר ולוחם הגרילה הקולומביאני קמילו טורס (1929–1966), הכלכלן הברזילאי טאוטוניו דוס סנטוס (1936–2018), התיאולוג הברזילאי לאונרדו בוף (נולד ב-1938) ועוד.²

שמו של דוסל נקשר יותר מכול בפילוסופיית השחרור, שנולדה יד ביד עם תיאולוגיית השחרור ועם תיאוריית התלות. אלה היו שלושה זרמים מרכזיים בהגות הלטינו-אמריקנית במחצית השנייה של המאה העשרים. את עיקרי תיאולוגיית השחרור הציגו הכומר גוטיירס והתיאולוג בוף בסוף שנות השישים: על הכנסייה הקתולית לעמוד לצד העניים במאבקם לשחרור מהעול הניאו-קולוניאלי של האימפריאליזם האמריקני, לקחת חלק במאבקים החברתיים, אך גם לחיות בעוני לצד העניים ולהילחם כשותפים באותה קהילה על זכויותיהם. או בקיצור, לעשות בדיוק את ההפך ממה שעשתה הכנסייה מאז כיבוש אמריקה הלטינית בידי הספרדים במאה השש-עשרה ועד להפיכתה של ארצות הברית למעצמה ההגמונית באזור: היא צידדה ואף תמכה באופן פעיל בשמירה על הסדר החברתי (הלא צודק) הקיים.³

2 הרשימה חלקית בלבד והיה אפשר להוסיף לה עוד עשרות הוגי דעות לפחות, אך זהו נושא למאמר אחר. על קמילו טורס ראו גינזברג 2021.

3 תיאולוגיית השחרור השפיעה רבות על זרמים פרוגרסיביים בכנסייה הקתולית ואף על זרמים נוצריים אחרים באמריקה הלטינית, אפריקה, אסיה, ארצות הברית ומערב אירופה. על תיאולוגיית השחרור הפלסטינית ראו ספרו של הכומר האנגליקני נעים סטפן עתיק (Ateek 2017); על תיאולוגיית השחרור היהודית ראו Ellis 1987.

הסולידריות הייתה לערך חשוב ומרכזי בתיאולוגיית השחרור. זו הייתה הפרשנות המקומית של גוטיירס ושל אנשי דת אחרים באמריקה הלטינית לקריאתו של האפיפיור יוחנן ה־23 (שכיהן בשנים 1958–1963) לחדש את הכנסייה. בשנת 1962 כינס יוחנן ה־23 את הבישופים של הכנסייה המכהנים במדינות שונות בעולם כדי לדון בדרכה של הכנסייה בעידן המודרני. עבודתה של אספה זו, שנודעה בשם "מועצת הוותיקן השנייה", נמשכה שלוש שנים והאפיפיור נפטר בטרם הסתיימה. את קריאתו, שהייתה ברורה למדי, אפשר לתמצת בשאלה "האם הכנסייה רלוונטית בימינו?"; אך הוא וממשיכי דרכו לא בדיוק ראו בתיאולוגיית השחרור את התשובה.⁴

גוטיירס חונך באירופה, כמו טורס הקולומביאני, ושם הכיר ולמד את עקרונות המרקסיזם. אך בניגוד לטורס, הוא לא תמך מעולם במאבק מזוין לשינוי הסדר החברתי מן היסוד. שניהם הסכימו שהאלימות של העניים ניתנת להכנה, שכן היא מענה לאלימות המובנית בסדר החברתי הקפיטליסטי. תיאוריית התלות החלה להתפתח בקרב כלכלנים באמריקה הלטינית בשנות החמישים, אך חלה בה תפנית רדיקלית במדעי החברה לאחר המהפכה הקובנית ב־1959. היא שולבה עם מרקסיזם, והושפעה בייחוד מספרו של ולדימיר איליין' לנין האימפריאליזם: השלב העליון של הקפיטליזם (שפורסם ב־1916). במרכזה של תיאוריית התלות עומדת תפיסת עולם שלפיה מדינות תת־מפותחות ועניות בפריפריה הקפיטליסטית העולמית מנוצלות בידי מדינות אימפריאליסטיות מפותחות ועשירות שבמרכז, המבקשות לשמר את עושרן וצמיחתן הכלכלית. עוניין של המדינות התת־מפותחות נגזר מאופי השתלבותן במערכת הקפיטליסטית העולמית ומתפקידן בה במסגרת חלוקת העבודה. גישה זו הייתה מנוגדת לטענתם של כלכלנים מהזרם המרכזי כי התת־פיתוח הוא תוצאה של השתלבותן החלקית של הפריפריות במערכת הקפיטליסטית העולמית.⁵

לצידם של המנושלים והעניים

אנריקה דוסל, אחד הפילוסופים המשפיעים באמריקה הלטינית בחמישים השנים האחרונות, נולד ב־1934 בכפר לה פאס ("השלום", בספרדית) שבמחוז מנדוסה בצפון מזרח ארגנטינה. נפת לה פאס מונה כמה אלפי תושבים ומשתרעת על פני כ־14 אלף קמ"ר (כשישים אחוזים משטחה של מדינת ישראל בגבולות הקו הירוק), והכפר בעל אותו השם הוא היישוב המרכזי

4 לפחות עד 2018 גוטיירס הוחרם על ידי המסד הכנסייתי ונדרש שוב ושוב לשנות את עמדותיו. עם זאת, לרגל יום הולדתו התשעים של גוטיירס, האפיפיור פרנציסקוס – שמוצאו ארגנטיני ואשר בשנות השבעים לא נמנה עם תומכי תיאולוגיית השחרור, ואף היה מקורב לעמדות הימניות בתוך הכנסייה – הודה לו על פועלו ועל "תרומתו לכנסייה ולאנושות כולה".

5 כמו לתיאולוגיית השחרור, גם לתיאוריית התלות יש תומכים רבים ברחבי העולם ובהם הוגי דעות בולטים כגון הסוציולוג האמריקני עמנואל ולרשטיין והכלכלן המצרי סמיר אמין. עבודותיהם של ולרשטיין, אמין והחוקרים הלטינו־אמריקנים שפיתחו את תיאוריית התלות אף הן טרם תורגמו לעברית.

בה. הכפר לה פאס, שבפריפריה של הפריפריה הארגנטינית, ידע תקופה של שגשוג כלכלי בתחילת המאה העשרים ומשך אליו משפחות מהגרים מאירופה ומהמזרח התיכון. בין המהגרים היו גם הוריו של דוסל – אביו, שהיה לרופא עובדי הרכבת בכפר והיה נכד למהגר סוציאליסטי גרמני, ואימו, שסבה היגר מגנואה לבואנוס איירס.

שמו של הכפר, שנוסד במאה השמונה-עשרה על ידי הכובשים הספרדים, עלול להטעות. במהלך מאות שנות קיומו הוא נהרס כמה פעמים בידי בני העמים הילידיים. ב-1850 השלטונות הכירו בו רשמית (כלומר החלו להפעיל בו מערכת מסודרת של גביית מיסים), אך כעבור 18 שנה הוא נהרס עד היסוד בעקבות מתקפה של אלפים מן הילידים. המתקפה האחרונה אירעה ב-1880. זיכרונות מהמתקפות היו טריים למדי בעת הולדתו של דוסל, כשבכפר התגוררו בצוותא מהגרים, בני השבטים הילידיים ובני המקום צאצאי הכובשים. "אני בן הכפר", כתב דוסל באוטוביוגרפיה אינטלקטואלית.⁶

אך החוויה המעצבת של דוסל התחוללה דווקא בישראל. ב-1959, לאחר שהשלים את לימודי הדוקטורט, הגיע לישראל ונשאר בה שנתיים, ובמהלכן עבד ולמד עברית. לדבריו הוא שולט היטב בקריאה ובדיבור בשפה העברית, ובכתביו אפשר בקלות להבחין במושגים שנכתבו בעברית. עם הגעתו לישראל הוא הצטרף לקואופרטיב של פועלי בניין ערבים בנצרת בהנהגת הכומר הישועי הצרפתי פול גוטייה. על פי ידיעה שפורסמה בעיתון חרות, "הכומר [...] מחסידי אומות העולם [...] עזב את משרתו כמנהל בית ספר לכמרים בדיז'ון והגיע לנצרת כדי לחיות חיי עוני כפועל בניין בישראל" (חלבי 1960). גוטייה הקים קואופרטיב של פועלי בניין שבנו שיכונים קודם כול עבור משפחותיהם, ולדברי הכתב ביומון של תנועת החרות, כך הם הפכו מ"פעילים קומוניסטים [...] לאזרחים נאמנים למדינה" (שם). דוסל הדגיש באוטוביוגרפיה שכתב כי עבודתו עם פועלי הבניין ("הייתי חבר הסתדרות

ואף קיבלתי דירוג מקצועי: טפסן דרגה ג") הייתה לחוויה המכוננת בחייו:

בלילה אחד במרוצת 1959, בצריף ולאור הנר, יחד עם פועלי בניין קשי יום, כתבתי לירידי ההיסטוריון אסטבן פונטנה: "יום אחד נכתוב את ההיסטוריה של אמריקה הלטינית, אבל מזווית אחרת, מלמטה, לצידם של המנושלים והעניים". אלה היו ימים של עבודה קשה, עשר שעות ביום, יחד עם פועלי בניין ערבים-נוצרים עניים.
(Dussel 1998a, 17)

בנצרת הענייה של הממשל הצבאי הגיע דוסל למסקנה הבאה:

כדי להבין את התרבות של העם הלטינו-אמריקני מן ההכרח להתחיל בירושלים ולא דווקא באתונה. לרכוש כבוד באמצעות העבודה הוא המסר הירושלמי, וגם האפשרות

6 דוסל פרסם רק אוטוביוגרפיה אינטלקטואלית קצרה אחת, ובה פרק על שהותו בישראל. ראו Dussel 1998a,

שתתחולל המהפכה של העניים. המסר של אתונה הוא הכבוד שיש לרחוש לבני האצולה החופשיים ושלילת כל אפשרות של העבדים להשתחרר (שם).

ב־1977 הוסיף כי "הפילוסופיות היווניות־רומיות הקלאסיות, למעט כמה מקרים יוצאי דופן, ביטאו למעשה את האינטרסים של המעמדות השליטים המצדדים בעבדות" (Dussel, 1998b, 17).

האם ירושלים שתיאר הייתה זו של היהודים או זו של ישו? היא הייתה שתיהן גם יחד. דוסל גדל בבית נוצרי־קתולי, היה פעיל באגודות נוער קתוליות ועמד בראש התאחדות הסטודנטים באוניברסיטת קויו (Cuyo) בעיר מנדוסה, שבה הוא עתיד להיות מרצה מוערך ואף נערץ לפילוסופיה. הוא גם נמנה עם מייסדי המפלגה הדמוקרטית־נוצרית הארגנטינית קצרת הימים. בשלב מוקדם הכיר את ספריו של מרטין בובר, בתרגומים לספרדית שנעשו בשנות החמישים, ואף נפגש עם הפילוסוף הצרפתי עמנואל לוינס בשנות השבעים. לוינס השפיע עליו רבות; "האחר" שלו נוכח בכל כתבי דוסל. לפי לוינס אנו מצווים לכבד את "האחר־המוחלט". האתיקה בפילוסופיה נובעת מזיהויו של האחר־המוחלט עם הזולת. הפילוסופיה מטבעה מנסה להעלים את האחרות. קיומו של האחר שאינו ניתן להעלמה, האחר־המוחלט שהוא הזולת, מעלה את שאלת ההתמודדות איתו ומרומם אותה לדרגת השאלה הראשונה שעל הפילוסוף לשאול את עצמו.

לדברי סנטיאגו סלבודסקי ועמנואל טאוב (Slabodsky and Taub 2012), לוינס השפיע רבות על דוסל בעת שניסה לנסח את הגרסה החילונית של תיאולוגיית השחרור, שבתוך שנים מעטות תהיה לפילוסופיית השחרור. דוסל נפגש עם לוינס לאחר פרסום ספרו הראשון של דוסל ההומניזם השמי: מבנים רדיקליים מכוונים של עם ישראל ושמים נוספים (Dussel 1969), שנכתב בפריז ב־1964 ופורסם בבואנוס איירס ב־1969. אך דוסל לא שילב בעבודותיו את ההגות היהודית. סלבודסקי וטאוב טוענים כי דוסל הנוצרי מודה ללוינס על האפשרות שניתנה לו לחשוב מחדש את הפילוסופיה מחוץ לגבולות ההגות הנוצרית־אירופית. הוא אכן מפנים ערכים יהודיים כגון "ירושלים" או "עבודה", אך התייחסותו אינה חורגת מעבר לגבולות התנ"ך ואינה מביאה בחשבון את ההגות הפילוסופית היהודית המודרנית (Slabodsky and Taub 2012, 65–66).

דוסל דורש לצעוד, כדבריו, "מעבר ללוינס" בהגות הפילוסופית. הוא גם מותח ביקורת על מורו הפילוסוף הצרפתי־יהודי בשל שתיקתו מול העוולות הנעשות כלפי "האחר הפלסטיני":

השתתפתי בסמינר שנערך באוניברסיטה העברית בירושלים ב־2005 |הסמינר הבינלאומי, שנערך למעשה ביוני 2006, לציון מאה שנה להולדתו של לוינס| והצגתי נושא שבמחלוקת. לוינס היה לאלוף האחר והאחרות ואהבת הזולת כאחר, אבל יחסו לישראל כיסה על בעיה גדולה. הוא היסס לכנות את הפלסטיני "אחר". ליבו היה ציוני

והוא סבר שהציונות היא הפתרון לשאלת היהודים. אני דווקא סבור שהציונות היא תחילתה של בעיית היהודים (Alejandro and Ciappina 2017, 104).

בריאיון שנערך ב-2017 במחלקה לפילוסופיה של האוניברסיטה הלאומית של רוסריו בארגנטינה, שפורסם לפני שנים אחדות, הוסיף דוסל:

במשך גלות בת אלפיים שנה היהדות הייתה ביקורתית כלפי כל מערכת שלטונית, בהיעדר מדינה ליהודים ומנגנון שלטוני כלשהו. אבל מאז הקמת מדינת ישראל היא מנסה ללא הרף להגן על מדינת היהודים תוך הצדקת העושק שנעשה כלפי הפלסטינים. כך נוצרה סתירה בין הציונות ובין האתיקה של נביאי ישראל. והשאלה שעמדה במחלוקת בסמינר היא מדוע לוינס לא התמודד עם השאלה הפלסטינית. בסמינר לקחו חלק כשמונים משתתפים ובמהלכו נוצרו שני מחנות: של היהודים הביקורתיים ושל אחרים, הציונים מן הימין שממש לא מצאתי חן בעיניהם (Alejandro and Ciappina 2017, 105).

הגלות והחזרה למרקס

כמו רבים מבין הוגי תיאולוגיית השחרור או תיאוריית התלות, שחלקם אף נכלאו או נרצחו בידי החונטות הצבאיות ברחבי אמריקה הלטינית, גם דוסל סבל מרדיפות. ב-1975 הוטמנה פצצה בביתו בארגנטינה וגרמה להרס רב. למחרת היום הגיע עם משפחתו למקסיקו וקיבל בה מקלט מדיני. מאז ועד היום הוא מתגורר בעיר מקסיקו, ושם זכה ליוקרה רבה ומילא תפקידים אקדמיים רמים. עם יציאתו לגלות, הגותו הפילוסופית – שהושפעה בין השאר גם מהמרקסיזם – הפכה מרקסיסטית יותר. כך הסביר את המהלך:

הלימוד השיטתי של מרקס במחצית השנייה של שנות השבעים במקסיקו התבסס על ארבע תובנות. ראשית, לנוכח העמקת העוני ביבשת הלטינו-אמריקנית (שהתרוששותה אינה נפסקת, ואשר תופעות כגון הופעת הכולרה כתוצאה מן הזיהום הגובר, השוליות החברתית והיעדר הביטחון התזונתי היו בה למציאות עבור רוב העם הלטינו-אמריקני): ה"עני" ש"מחוק" למערכת הייצור וההפצה היה ל"מציאות" קשה מתמיד. שנית, יש ללמוד את מרקס כדי לבקר את הקפיטליזם הגורם לעוני כה מחפיר, אף שבצפון הוא מוצג כמנצח (בייחוד מאז נובמבר 1989); עבור 75% מהאנושות הוא נכשל כישלון חרוץ, בייחוד בדרום – אפריקה, אסיה ואמריקה הלטינית. שלישית, פילוסופיית השחרור חייבת להציג מסד כלכלי ופוליטי איתן כדי להפוך בעתיד למעשית ולא לאנליטית גרידא. ולבסוף, מן ההכרח להתמודד עם ה"דוגמטיזם" (המרקסיסטי-לניניסטי) במדינות הסוציאליסטיות (והתחלתי אז לפתח קשרים קרובים עם האקדמיות למדעים של קובה,

מזרח גרמניה וברית המועצות). מחובתי היה לקרוא את מרקס מן המקור וללא מתווכים. זו הייתה חובתי כדי לחזק את השמאל הלטינו-אמריקני (Dussel 1998a, 24).

דוסל, חרף גילו, מוסיף ללמד, לכתוב ולפרסם. עד עתה פרסם קרוב לחמישים ספרים ויותר מ-400 מאמרים בתחומים רבים – פילוסופיה, מדע המדינה, תיאולוגיה, היסטוריה ועוד. חלק לא מבוטל של תובנותיו נותרו תקפות למדי אף שהן בנות חצי מאה ויותר, ובהן עמדותיו הנוגעות לאמריקה הלטינית, טענותיו בדבר מקומן של הפריפריות במערכת הקפיטליסטית העולמית, הביקורת שלו על הפילוסופיה המערבית והעדכונים בהגותו בעשור האחרון בשאלות סביבה וקיימות. עם זאת, טרם קמה "האסכולה הדוסליאנית". דוסל תלמידים ותומכים רבים ממקסיקו שבצפון אמריקה הלטינית ועד ארגנטינה וצ'ילה בדרומה, אבל נדמה שהוא פרש בודד, או ליתר דיוק צלף בודד היורה את חיציו בתדירות גבוהה ולכל עבר. ייתכן שהוא נהנה ממעמדו; ייתכן גם שעוד מוקדם להספיד את האסכולה הדוסליאנית, שאולי הקדימה את זמנה וטרם הניבה את כל פירותיה.

התוכנית הרב-תחומית במדעי הרוח, אוניברסיטת תל אביב והמחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ביבליוגרפיה

גינזברג, איתן, 2021. *קמילו טורס: מהפכן בגלימה*, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
חלבי, חתם, 1960. "מפעלו של גוטייה בנצרת", *חרות*, 4.8.1960, עמ' 2.

- Alejandro, Patricia, and Damián Ciappina, 2017. "Entrevista a Enrique Dussel," *Cuadernos Filosóficos — Segunda Epoca XIV*, pp. 102–117.
- Ateek, Naim S., 2017. *A Palestinian Theology of Liberation: The Bible, Justice, and the Palestine-Israel Conflict*, New York: Orbis Books.
- Dussel, Enrique, 1969. *El humanismo Semita: Estructuras radicales intencionales del pueblo de Israel y otros Semitas*, Buenos Aires: Editorial Universitaria de Buenos Aires.
- , 1996. *Filosofía de la liberación*, Bogotá: Editorial Nueva América.
- , 1998a. "Autopercepción intelectual de un proceso histórico," *Revista Anthropos* 180, pp. 13–36.
- , 1998b. *Un proyecto ético y político para América Latina*, Madrid: Editorial Anthropos.

- Ellis, Mark H., 1987. *Toward a Jewish Theology of Liberation*, New York: Orbis Books.
- Kandel Lamdan, Silvana, 2019. "Longing for Authenticity in the Middle East and the Americas: Martin Buber and Enrique Dussel on Semitic Humanism," *Concordia Reihe Monographien* 73 (Identitätsverhandlungen zwischen Emanzipation und Herrschaft), pp. 367–378.
- Slabodsky, Santiago, and Emmanuel Taub, 2012. "El espacio y la periferia: En torno a una filosofía Judía Latinoamericana," *Estudios Interdisciplinarios de America Latina y el Caribe* 23(1), pp. 61–75.